

E. HEMMERLING

DĖL LIETUVIŲ KALBOS NOMINATYVINIŲ FRAZEOLOGIZMŲ LEKSINIŲ VARIANTŲ

Per pastaruosius trisdešimt metų tarybiniai lingvistai sėkmingai tyrinėjo frazeologinių junginių variantus. Gilinimasis į kitų kalbų, o ypač rusų kalbos frazeologizmus sudarė palankias sąlygas lietuvių kalbos frazeologizmų tyrinėjimams. Vienos baltų kalbos frazeologizmų variantų aprašymą galima būtų laikyti kukliu įnašu į baltų kalbos tyrinėjimą Leipcigo universitete.

Frazeologizmas, kaip ypatingas kalbos vienetas, turi savo specifiką. Nors daugeliu atvejų frazeologizmai sudaryti pagal žodžio junginio arba sakinio modelį ir juos sudaro mažiausiai du leksiniai komponentai, jų reikšmės yra daugiau ar mažiau deaktualizuotos. Šių komponentų derinys įgauna reikšmę, kurios negalima laikyti žodžių, sudarančių laisvąjį junginį arba sakinį, suma, kadangi frazeologizmas pagal savo semantiką kokybiškai gali visiškai skirtis nuo atskirų dėmenų semantikos. Tas faktas, kad frazeologizmo komponentai neturi aiškios leksinės reikšmės, neleidžia frazeologizmo komponentus laikyti savarankiškoms leksemomis, kurios paprastai vartojamos laisvuosiuose žodžių junginiuose, tačiau netrukdo matyti tarp jų tam tikrą panašumą, nes varijuojantys dėmenys išlaiko kai kurias žodžių savybes. Kadangi leksiniai variantai dažniausiai yra motyvuotos reikšmės frazeologizmų grupėje (pagal Vinogradovą „frazeologičeskije jedinstva“), jų apibendrintoje reikšmėje pastebimas šio toks motyvacinis ryšys tarp vientisos frazeologizmo reikšmės ir atskirų dėmenų semantikos. Nors frazeologizmas, kaip visuma, absorbuoja atskiro žodžio – frazeologizmo dėmens – individualius bruožus, bet jis nevisiškai anuliuoja sudarančių junginį žodžių prasmę. Kompleksinė frazeologizmo struktūra, dalinė arba visiška jo dėmenų desemantizacija, taip pat perkeltinė viso junginio reikšmė sudaro sąlygas atsirasti tokiam specifiškam reiškiniui frazeologijoje kaip frazeologinis variantas.

Remiantis pagrindiniu teiginiu, kad semantika, taip pat tam tikri frazeologizmo komponentai suprantami kaip invariantai, frazeologiniu variantu laikytini frazeologizmai, kuriems būdinga:

1) atskirų komponentų kaita (pvz., fonetiniai, prozodiniai, morfologiniai, žodžių darybiniai, leksiniai variantai);

2) kiekybinė frazeologizmo komponentų kaita (šio tipo variantus mes laikome leksiniais kiekybiniais variantais);

3) bendros frazeologizmo struktūros pakitimai: žodžių tvarka, skirtingų variantų tipų deriniai.

Nepriklausomai nuo to, kokiai variantų grupei priklauso frazeologizmas, frazeologinių junginių variantai turi atlikti tris pagrindinius reikalavimus:

1) apibendrinta frazeologizmo semantika turi išlikti be pakeitimų,

2) frazeologizmai, kuriems būdingi variantai, gali pakeisti vienas kitą nepriklausomai nuo konteksto,

3) frazeologizme turi išlikti nepasikeitęs branduolys, t. y. bent vienas iš komponentų.

Šio straipsnio objektu pasirinkome leksinius variantus, kurie kalboje dažnai pasitaiko ir yra įvairiai interpretuojami. Pagal vartojimo dažnumą jie sudaro gausiausią frazeologinių variantų grupę. Iš mūsų nagrinėtų 2300 frazeologizmų šiai grupei priklausytų 915 junginių.

Leksinių variantų sąvokos ir pobūdžio analizė rodo, kad, norint išsamiai ir visapusiškai ištirti ir aprašyti leksinius variantus, nepakanka tik akcentuoti jų savybes ir kriterijus. Atsižvelgdama į ankstesnių tyrinėjimų rezultatus, norėčiau pateikti leksinių variantų apibrėžimą.

Leksiniai variantai yra tokios paraleliai funkcionuojančios ir kalbos sistemai priklausančios frazeologizmų rūšys, kurios išlaiko tą pačią struktūrinę schemą, kiekybinę sandarą, semantinį identiškumą bei nepakitusią bendrą leksinę ir gramatinę viso frazeologizmo charakteristiką. Varijuojantys komponentai gali turėti skirtingus paradigminius ryšius (sinoniminius, teminius ir pan.) arba tokių ryšių neturėti.

Pagal šį leksinių variantų apibrėžimą analizuodama lietuvių kalbos frazeologizmus (dauguma autorių leksinius variantus tyrinėjo tik atsižvelgdami į asociacinius ryšius), čia pateiksiu leksinių variantų rūšis ne tik pagal jų paradigminius ryšius, bet ir pagal leksinę ir gramatinę struktūrą.

Leksinių frazeologizmų komponentų struktūrinė-gramatinė analizė rodo, kad varijuoti gali visos kalbos dalys, tačiau dažniausiai pasitaiko tai pačiai kalbos daliai priklausanti dėmenų kaita. Ypač produktyvūs veiksmažodiniai ir daiktavardiniai komponentai, plg.: *į nagą suriesti (suvaryti)* 'nugalėti' arba *nors į pasaulio galą (kraštą)* 'bet kur (eiti)'.

Nurodžiusi, kad frazeologiniame junginyje gali būti komponentų – skirtingų kalbos dalių kaita, nusakysiu tik formaliąją jų ypatybę. Žymiai svarbiau yra atskleisti tokios kaitos priežastis. Pirma, varijuojantys komponentai gali būti artimos semantikos, antra, tokie variantai gali būti paaiškinami lietuvių kalbos gramatine struktūra, pvz., *aukso (gerus) nagus turėti* 'būti nagingam'. Be to, skirtingų kalbos dalių kaita leidžia nustatyti leksinių kiekybinių variantų perėjimą į leksinių variantų

grupe ir kai kuriais atvejais bandyti nustatyti leksinių frazeologinių variantų atsiradimo priežastis. Šią prielaidą panagrinėsiu remdamasi frazeologizmu *arklys pasileido (avižose)* 'apivarai arba batų raiščiai atsirišo'. Tarkime, kad pirmiausiai buvo vienas žodžių junginys *arklys pasileido avižose*, vėliau jis, dėl kalbos ekonomijos dėsnio arba šnekamojoje kalboje dėl greitumo galėjo pakisti ir tapti dviem variantais. Taigi fakultatyvus elementas *avižose* tapo lygiateisiu leksiniu komponentu.

Tolesnė kiekybinė daiktavardžių struktūrinė-gramatinė analizė parodė, kad atskirų morfologinių kategorijų ribose vyrauja jų bendrumas, ypač tai ryšku linksnio kategorijoje. Tai, be abejo, nėra atsitiktinumas, nes, formaliai žiūrint, komponentų kaitą riboja paties frazeologizmo struktūra. Frazeologizmai yra kilę iš laisvųjų žodžių junginių, kurie buvo sudaryti pagal tam tikrą struktūrinę schemą. Varijuojantys komponentai ir jų distribucija negali laisvai keisti šios struktūros rėmų. Tai dar kartą patvirtina straipsnyje nusakytą taisyklę, kad leksiniai variantai gali būti tik nepakitusioje sintaksinėje konstrukcijoje. Tad apribojimai, lemiantys frazeologizmo struktūrą, ypač aiškiai matomi tuose komponentuose, kuriems būdingos skirtingos linksnių formos. Pateiksime čia tik vieną pavyzdį: *galvoje (protas) susimaišė* 'išprotėjo'. Šiame frazeologizme varijuoja du leksiniai komponentai *galvoje* (vietininkas) ir *protas* (vardininkas). Frazeologizmą *galvoje susimaišyti* galima būtų laikyti elipse. Manychiau, kad čia yra panašus reiškiny, kaip ir anksčiau mano nagrinėtame frazeologizme *arklys pasileido* ir *arklys avižose*.

Nagrinėdama leksinių variantų komponentus, kaip minėjau, nustačiau paradigminius santykius. Daugelis frazeologijos tyrinėtojų nurodo, kad tie santykiai gali pasireikšti kaip komponentų-sinonimų kaita, pvz., *per akėčias žiūrėti (veizėti)* 'patekti į kalėjimą'. Nuodugni medžiagos analizė parodė, kad varijuojantys komponentai gali būti: a) antonimai, b) žodžiai, priklausantys vienai teminei grupei, c) žodžiai, reiškiantys hiperonimo-hiponimo santykius. Sinoniminė komponentų kaita aiškiai rodo gyvus frazeologizmo komponentų ryšius su žodžiais. Antonimų, arba priešingos reikšmės žodžių, kaita išryškina frazeologinių žodžių junginių ir laisvųjų žodžių junginių dėmenų skirtumus. Frazeologizmuose, kuriems būdinga kompleksinė struktūra ir specifinė semantika bei vaizdo motyvavimas, gali būti tokių įdomių reiškinių kaip komponentų-antonimų kaita. Jie visiškai svetimi laisviesiems žodžių junginiams, kuriuose žodžių kaita neatsiejama nuo semantikos. Palyginkime du frazeologizmo variantus: *kaip per tėvo pagrabą (vestuves)* 'kaip retai kada, smarkiai'. Šio tipo variantai rodo, kad frazeologizmams būdingi tam tikri dėsniniai, kurie ne visada atitinka bendras leksinės sistemos normas.

Frazeologizmai turi dar vieną ypatybę, kad tarp varijuojančių komponentų dartinėje kalboje (mano tyrinėjimas yra sinchroninio pobūdžio), gali nebūti jokių semantinių-paradigminių ryšių. Palyginkime *kaip šuo mašalą (muilą)* 'labai greit (suvalgyti)' arba *iš namų (paros) išeiti* 'pakvaišti'. Nors tarp varijuojančių kompo-

mentų *mašalas* ir *muilas* bei *namai* ir *para* nėra jokių semantinių-paradigminių ryšių, šie frazeologizmai atitinka visus leksinio varianto apibrėžimo reikalavimus. Tokiais frazeologizmais remiantis, galima nustatyti skirtumus tarp semantinių ryšių frazeologijoje ir leksikoje apskritai.

Varijuojančių leksinių komponentų kilmės tyrinėjimai rodo, kad dauguma vienas kitą pakeičiančių dėmenų yra lietuvių kilmės. Žymiai mažesnę dalį sudaro skoliniai, iš kurių daugiausia yra slavizmai. Tokie frazeologizmai atspindi šimtmečius trukusius baltų ir slavų tautų santykius. Manychiau, kad lygiagrečiai vartojami lietuvių kilmės žodžiai ir slavizmai laisvuosiuose žodžių junginiuose turėjo, be abejo, įtakos ir frazeologizmų variantams.

Iš savo tyrinėjimų galiu daryti išvadą, kad iki šiol literatūroje aprašyti frazeologizmų varijavimo reiškiniai galėtų būti bendri bent jau giminiškose indoeuropiečių kalbose, kuriose, priklausomai nuo kiekvienos kalbos struktūros ir jos ryšių su kitomis kalbomis, pastebimi specifiniai skiriamieji bruožai. Vienas tokių lietuvių kalbos bruožų, pastebimų frazeologijoje, yra prozodiniai variantai ir lietuvių kilmės žodžių kaita su slavizmais.

Varijuojančių leksinių komponentų semantinių ryšių, jų kalbos dalių bei kilmės tyrinėjimai yra bandymas nustatyti sisteminius ryšius vienoje ar kitoje variantų grupėje. Tai būtų kuklus įnašas į iki šiol buvusį frazeologijos variantų specifikos supratimą.

Manau, kad, norint šį įvairiapusišką frazeologijos reiškinį tiksliau apibūdinti reikėtų panagrinėti frazeologizmų variantus ne tik sinchroniniu aspektu. Įdomūs turėtų būti ir lietuvių kalbos frazeologizmų variantų diachroniniai tyrinėjimai. Taip, jau nagrinėjama rusų kalbos frazeologija. Tokia galėtų būti ir tolesnė lietuvių kalbos tyrinėjimo kryptis.